

Olimjonova Zarnigor Shokirjon qizi.

*O'zbekiston Davlat San'at va Madaniyat Institutining Farg'ona
Mintaqaviy filialining Qo'girchoq teatr aktyorligi 2-kurs talabasi*

Annotatsiya: *Ushbu maqolada nutq to'g'riligi, ya'ni adabiy normalari haqida ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *Nutq, tallafuz, adabiyot, notiq, til, tovush.*

Nutqning to'g'riligi va ravonligi muhim hisoblanadi. Shu bilan birgalikda, adabiy til normalariga ham mos bo'lishi zarur. To'g'ri nutq badiiy va sof bo'lgani kabi adabiy til tallafuzi, lug'aviy so'z yasalishi va uslubiy normalarni ham jamlab olgan bo'ladi.

Talaffuz normalari.

Kishilar yoshlikda o'zi mansub bo'lgan sheva normalari asosida til organadilar. Dialektal normalar juda qat'iy va qattiq amal qilgani uchun ularni buzish, ulardan qutulish oson ish emas. Nutq shasiy hodisa. Nutqni har bir shaxsning o'zi tuzadi. Normativlarni tanlash, baholash ham shaxs tomonidan bajariladi. Norma bir variantni tanlaganiga garamasdan, uning yonida boshga "shaxsiy" variantlar ham turadi. Agar so'zlovchi adabiy normalarni yashi egallamagan bo'lsa yoki o'z shevasi bergan "shaxsiy" variantni afzal deb garasa, uning nutqi adabiy normalardan chetlashuvi mumkin.

Talaffuz deganda tilning tovush sistemasi - fonemalar, ularning sifatlari, ma'lum fonetik sharoitlarda ozgarishlari ko'zda tutiladi.

O'zbek tili xususiyat jihatidan qariyb mustaqil gardosh tillarga

teng bolgan uch lahjadan tarkib topgan. Bu lahjalar adabiy tilda sozlayotgan kishilar nutqida har qadamda o'zining borligini sezdirib turadi. Notiq o'zi bilibmi, bilmaymi, o'z lahjasi qonuniyatlari ta'siriga o'tib goladi. Bu narsa ko'pincha soz va soz shakllarining talaffuzida, leksik tanlashlarda va boshgalarda ko'rinadi.

Ma'lumki, gipchoq va o'g'uz lahjalarida tanglay uyg'unligi (garmoniyasi) mavjud.

Tanglay uyg'unligi talabiga ko'ra unlilar ikki xil - yumshoq va qattiq talaffuz etiladi. O'zak, negizlarning gattig va yumshoa talaffuz etilishi turkiy tillarga xos hodisa bo'lib, singarmonizm deb yuritiladi (Tovushlar uyg'unligi ikki xil bo'ladi: tanglay uyg'unligi va lab uyg'unligi (otga, itka, ko'zum kabi). U boshqa - qozoa, girg'iz kabi turkiy tillarda uchraydi). So'z o'zak-negizlarini bunday ikki xil talaffuz etish lahjaning har bir vakiliga bolalikdan singgan bo'ladi. Qattiq unlili negizlarga gattiq, yumshoq unlili negizlarga yumshoq unlili go'shimchalar qo'shiladi: otka,xasqa, paxtag'a (sheva talaffuzi: otga, xosgo, poxtog'a); ishka, bizarga, sanga, maktabka, daskaga (adabiy orfoepik: otga, xosga, paxtaga, ishga, bizlarga, senga, maktabga, doskaga) kabi.

Singarmonizm (tanglay garmoniyasi) gonuniga ko'ra quyi kotarilish, keng unli (a) gattiq o'zak-negizlarda ochiq (o) shaklida talaffuz etilganidek, yumshoq o'zak-negizlarda yumshoq (a) tarzida aytiladi. Masalan, badring (bedring), bahadir (bexedir), kitap (kiteb) kabi. Bulardan tashqari, "" va "a", "u" va "" unlilarining soz bo'g'inlaridagi o'mi ham adabiy til va shevalarda bir-biridan farq qiladi. Bunday holat ham so'lovchi nutgining adabiy normadan chigib ketishiga olib keladi. Masalan, adabiy tilda: balog'at, bashorat, anor, ganor, oza kabi. Adabiy orfoepik qozon, gora, gorovul, holva sozlari gorlug lahjasining Qarshi guruh shevalarida (Qarshi, Shahrisabz, Buxoro, Samargand shahar shevalari) gazon, garo, garavul, halvo tarzida aytiladi. Shuningdek, gipchoq shevalaridagi ura, urgan, Usup, Usan, Irgash, iyart kabilar adabiy til normasiga kora o'ra, o'ragan, Yusuf, Husan, Ergash, ergashtir shaklida talaffuz etiladi va hokazo.

O'zbek adabiy tilida xalq shevalaridan farqli holda is va s fonemalari amal qiladi: six va sex, semir va sement kabi. Shevalarda bo'Imagan is tovushining talaffuzi ham ko'p hollarda normani buzishga sabab bo'ladi. Agar is tovushi s bilan almashtirib talaffuz etilsa, shu fonemaga aloqador nimadir yo goladi. Adabiy tilda lab-tish f, v fonemalari amal qiladi. Ular o'zbek adabiy tilining tarixiy-ag'anaviy gatlamiga mansub: fagat, fan, vatan, vazir, vazifa kabi.

Bu tovushlar (Buxoro - Samarqand guruh shevalaridan tashqari) ozbek

shevalarida uchramaydi. Misollardagi f o'z sifati bilan pagilloq, pat, paxta so'zlaridagi p tovushiga, y o'z sifati bilan suv, qo'rquv, ovqat so'zlaridagi v tovushiga o'shamaydi. Keyingi so'zlardagi v tovushi l ga teng aytiladi: suu, gorquu, augat kabi.

Adabiy tilda x va h fonemalari Toshkent va ba'zi boshga shevalardagidek x yoki / ekanligi noaniq tarzda emas, balki aniq eshitiladigan bo'lak-bo'lak tovushlar sifatida talaffuz etiladi.

Masalan: ham-yuklama, xam- bukilgan, egilgan; hol-ahvol, xol-yuzdagi kichik gora nuqta kabi. Adabiy normaning bu nozik talabini nazarda tutmagan nutqda gavhar "gavxar" bo'lib, har "xar" bo'lib eshitiladi.

Talaffuz normalari tushunchasiga yugoridagilardan tashgari, ayrim so'zlar va so'z guruhlarning tarixiy taraqqiyoti bilan bog'liq bo'lgan, ammo tilning tovushlar tizimiga mos talaffuzlari ham kiradi. Masalan, "itimoiy" so'zida j tovushi o'rnida sh talaffuzetiladi. Holbuki, o'zbek tilida j tovushi bor. Yoki quyidagi bir xil fonetik sharoitda boshqa-boshqa tovushlar talaffuz etiladi. Oldir-keltir, burga-burka kabi. Ko'p bo'g'inli mantiq, ittifog, ishtiyog kabi so'zlar egalik go shimchalari bilan turlanganda q tovushi g* ga o'tmaydi. Ammo o'zbek adabiy tili normasiga ko'ra ko'p bo'g'inli so'zlar egalik go'shimchalari bilan o' z garganda so'z oxirida kelgan q tovushi g' ga, k tovushi g ga aylanadi.

Adabiy talaffuz ba'zi bir uslubiy xususiyatlarga ham egadir. Ba'zan so'z, so'z birikmalarining oddiy talaffuzidan nazmiy yoki kitobiy talaffuzi farq gilib turadi. Bunday talaffuzda so'zlar uslubiy bo'yoqqa ega bo'ladi. So'zlashuv nutgida esa ular uslubiy bo'yoqsiz aytila beradi. Shuni aytish kerakki, tildagi ba'zi bir so'zlarga bunday uslubiy bo'yoqqa egadir.¹

Notiqlarning to'g'ri nutq tallaffuzi turli nutq holatlariga va har biri o'zining darajalariga ega. Har bir notiq o'zining tallafuzi va so'zlarning ma'nosi ustida ishlashi zarur. Chunki, bugungi kunda ba'zi notiqlarda shevalarning ko'pligi va badiiy tilda so'zlashmasligi chinakam muammodi. Shu sababli, har bir notiq nutqini to'g'irlashi va adabiy til normalariga ro'ya etishi ketak.

---

¹ N. Bekmirzayev. Notiqlik san'ati asoslari. Toshkent-2008. 73-74-betlar
www.tadqiqotlar.uz

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. N. Bekmirzayev. Notiqlik san'ati asoslari. Toshkent-2008
2. Mo'min Siddiq. "So'zlashish san'ati". "Farg'ona" nashriyoti, 1995.
3. Об ораторском искусстве. - М., "Изд. политической литературы", 1973.
4. Ortiqov A. "Nut madaniyati va notiqlik san'ati". - T.,2002.
5. Rustamov A. "So'z xususida so'z, - T., "Fan", 1987.
6. Qung'urov R., Begmatov E., Tojiyev Yo. "Nutq madaniyati va uslubiyot asoslari". - T., "O gituvchi", 1992.